

друштвени услови који су те обрасце у Европи учинили могућим и делотворним. У Европи су ти обрасци били последица дубинских промена у друштву, а у Србији су се појавили као њихов предуслов.“ Д. Стојановић анализира концепт политичке културе, однос према питањима државног развоја, узроке неделотворности државног апарата, проблеме везане за неизграђено грађанско друштво и на крају закључује да је развој Србије био „жртва ‘савеза елита’ који је у развоју Србије видео опасност за себе“.

Калдрма и асфалт читаоцима омогућава кретање кроз стари Београд, пружа одговоре на многа питања садашњег времена али и на изузетан начин објашњава појаве дугог трајања кроз детекцију оних проблема који су „изнутра систематски кочили Србију у њеном развоју“ а од којих су многи присутни и данас.

Др Радмила РАДИЋ

Олга Поповић-Обрадовић,
Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године,
Логистика, Београд, 2008, 479 стр.

Након протекле једне деценије од првог издања књиге Олге Поповић-Обрадовић *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, ово дело је почетком 2008. године по други пут добило корице. Појава другог издања, истиче др Латинка Перовић у предговору књиге насловљеном „Почеци парламентаризма у Србији: ограничења и домети“, није „*hommage* рано преминулој ауторки... Разлози који су ишли њему у прилог друге су природе и стекли су се још за живота ауторке“. Доносећи податке о настанку рукописа, овај уводни текст концентрише се на контекст у којем се књига први пут појавила и рецепцију књиге у стручној и широј јавности, а затим прелази на садржај који је најављен насловом текста.

Поред овог својеврсног предговора, затим Увода и Завршног погледа, књига садржи три целине, неједнаког обима, кроз које се гради логична структура, гранитне чврстине, готово геометријски се сужавајући од општих полазишта до конкретних манифестација парламентарне праксе. Прилози на крају књиге (попис влада, којих је током тих једанаест година било осамнаест, затим скупштинских сазива и избора) знатно олакшавају читање ове сложене историографске анализе.

У Уводу књиге, др Олга Поповић-Обрадовић је поставила кључно питање, на које је одговор дала у свом истраживању: „Какав је политички режим имала Србија под владавином Петра I Карађорђевића?“ Упркос томе или управо зато што на ово питање „мало ко нема спреман одговор“, који се углавном подудара са сликом коју су о њему створили „победнички радикали“, представљајући раздобље 1903–1914. године као „златно доба“ српске демократије, ауторка је нагласила извесне појаве у српском друштву, које до овог истраживања нису уопште или су у недовољној мери узимане у обзир, а чија анализа овако афирмативну оцену политичког режима реченог периода умногоме релативизује па и негира: социјално-економска заосталост, непросвећеност, доминантан аграрни карактер друштва и особито улога војске у политици, сви скупа делујући као снажан фактор компромитовања парламентарног система успостављеног Уставом из 1903. Фоку-

сирана на националну политику и ратове, историографија у Србији, закључила је ауторка, олако је прелазила преко питања режима у Србији 1903–1914, до те мере да оно „као предмет историографске обраде заправо и не постоји“.

Слојевитост проблема са којима се ауторка сусрела сводива је на два основна нивоа: „парламентарне институције и њихово функционисање“ и „ефекти на плану политичке модернизације“. Још уопштеније, различити правци истраживања сусрећу се у једном кључном питању: „да ли је увођење институција модерне државе значило и успостављање модерног политичког режима?“ Како би се на сва поменута питања пружио историографски одговор истраживање је захтевало реконструкцију и анализу функционисања главних институција система – краља, владе и парламента и то у интеракцији, у периоду у којем је Србија доживљавала „*прво озбиљније парламентарно искуство* (подв. С. М.)“.

У првој целини, ауторка најпре даје *теоријско-методолошки оквир* са посебним освртом на *појам парламентаризма*. У одсуству нормативног формализма у дефинисању парламентарног система, у чињеници да се овај формира првасходно као *res facti non iuris*, можда се понајбоље показује релевантност ширег друштвеног миљеа, све до извесних менталитетских предиспозиција, за успешно функционисање система односно за функционалне аномалије у њему. Упознајући читаоце са развојем парламентарних форми у Енглеској и на континенту, пре свега у Француској, Олга Поповић-Обрадовић је увела у своје излагање оквир за компаративну анализу у једном специфичном смислу: однос између европских историјских и политичких узора парламентарног уређења и парламентарне праксе у Србији. Ово је било потребно тим пре што су западноевропски, а посебно енглески узор били непрестано пред очима творцима политичког система у Србији у реченом раздобљу. Еволуција и модели парламентаризма објашњени су у овом поглављу кроз реконструкцију развоја двају најважнијих института парламентаризма: прерогатива шефа државе и министарске одговорности, као и кроз анализу питања дисолуције представничког тела. Такође, осцилирање између парламентарног и скупштинског система добило је на овим страницама сведену и јасну историју, са предоченим теоријским претпоставкама.

У првом делу истраживања, које чини други део књиге, насловљен „Темељи парламентаризма у Србији“, ауторка се бавила његовим *историјским, политичким и правним темељима*. *Историјске темеље* препознала је у страначком политичком груписању почетком девете деценије 19. века, указујући на динамична политичка и социјална догађања којима је садржај одређивао сукоб, у основи, двеју супротстављених идеолошких оријентација: напредњачке и либералске, са једне, и радикалске, са друге стране. Шире посматрано, међу историјским претпоставкама српског парламентаризма налази се целокупно историјско искуство уставности у Србији 19. столећа, чију сведену историју ишчитавамо на страницама књиге и чије је контроверзе и нијансе О. Поповић-Обрадовић приказала у овом поглављу, сугестивно доводећи у везу институционално (норме) и ванинституционално (менталитет, политичка култура, идеологија). Уопште, контекстуализација парламентарних форми у конкретне услове средине, у овом случају Србије, представља посебну вредност овог истраживања јер не дозвољава да се, макар и на тренутак, заборави сложена природа политичког система, наиме интеракција норми и друштвених предиспозиција за њихово прихватање.

Политички темељи парламентаризма у Србији 1903–1914. године постављени су, како наглашава О. Поповић-Обрадовић, војним превратом маја 1903,

а додатно дефинисани спорним питањем легитимитета Петра Карађорђевића и ограничени вануставним чиниоцем, завереничком групом официра који су на најгрубљи начин утицали на политичке одлуке у држави. Овако постављени политички темељи парламентаризма представљали су у најмању руку озбиљну, а понегде и непремостиву препреку његовој стварној укорјењености, у готово оксиморонском склопу околности: демократске норме и вануставни центри моћи.

У *правним темељима* парламентаризма најпре се налазило питање положаја шефа државе, према Уставу из 1903, односно превасходно питање владаоачеве улоге у буџетском питању, потом питање аутономије скупштине, питања посланичког мандата министара и индивидуалне и колективне министарске одговорности. Сва ова питања ауторка је, више или мање исцрпно, анализирала у овом поглављу.

Питање *изборног система* једно је од кључних у анализи карактера режима. Одговор на питање о уставности одређених законских решења у домену избора народних посланика, а нарочито установе квалификованих посланика, осцилирао је, како прецизно анализира ауторка, између уставне теорије, начелности и ужих партијских интереса. Такође, слично је било са питањем улоге и права политичке мањине, од којих су често многа одрицана у име стабилности владине већине, што је најчешће образлагао Стојан Протић, као главни теоретичар Радикалне странке, идући, на опште негодовање опозиције, толико далеко да је већини давао право чак и да се оглушује о устав и законе.

Други део истраживања посвећен је функционисању парламентарних форми – *парламентарној пракси*. У првом од два одељка овог, трећег дела књиге, „Странке и избори – Структурирање партијског система. Хомогена или коалициона влада“, ауторка је изнијансирала слику о партијском животу Србије у периоду који је хронолошки оквир истраживања, уочавајући развојни лук од политичког монизма, преко фактичког али специфичног бипартизма (1903–1906: две најјаче странке, настале издвајањем самосталске групе из јединствене Народне радикалне странке, које су ипак обновили страначко јединство након избора 1903. и формирале хомогену, једнопартијску владу са подршком у народној скупштини од близу 90% посланика, а од 1904. до 1906. смењујући се на власти, још увек недефинисане као две развојене политичке странке), преко мултипартијског система са доминантном странком, старорадикалском (1906–1914), до новог бипартизма који би се остварио најпре само тактичким обједињавањем опозиционих политичких партија у јединствени блок против старорадикала, наговештен пред изборе заказане за август 1914. године, али који нису одржани због избијања рата.

Истраживање Олге Поповић-Обрадовић показало је да је питање да ли ће изборе дочекати као владајућа или као опозициона било за сваку политичку партију питање свих питања. Организација избора са позиције власти отварала је могућност најмаштовитијих изборних махинација, али и сасвим отворене корупције, превара и уцене. Неке од њих ауторка је у књизи описала, истичући посебно изборе из маја 1906, који су остали упамћени као једни од најбескрупулознијих када је реч о предизборним и изборним нерегуларностима, које владајући старорадикали чак нису ни порицали: „Налазио сам да је тако требало учинити“, коментарисао је Никола Узуновић писмо којим је отворено уценио председника једне општине, док је Стојан Протић, као министар унутрашњих послова, на оптужбе да је беспризорно посмењивао бројне општинске управе, одговорио: „Само сам самосталце дигао“. Осим тога, политичка (не)култура, коју ауторка посебно истиче, била је конта-

минирана нетрпељивошћу која се кретала до размера политичког тероризма, са убиствима као честим исходом, за шта су најчешће оптуживани владајући старорадикали. Ауторка закључује да „уколико би се стало на гледиште да без слободних избора нема парламентаризма... (што су многи опозициони посланици истицали у скупштини, прим. – С. М.) разговор о српском парламентаризму после избора од 1906, а посебно до избора од 1912, био би готово беспредметан“.

У одељку „Министарска одговорност“ ауторка расправља о функционисању овог парламентарног института, најпре у светлости уставног и фактичког положаја краља, односно његовог утицаја на владу. О. Поповић-Обрадовић је препознала два заокружена ужа периода у развоју парламентаризма 1903–1914. године. У првом периоду, 1903–1906, питање утицаја завереника, „неодговорних елемената“, на краља, а преко краља на политички живот земље, било је стална тема политичких дебата. Владе су се формирале, долазиле у кризу и биле обаране на питању односа према завереницима, уз мање или више доследно примењивање читавог инструментаријума парламентарних али и непарламентарних механизма који су у односу на владу стајали на располагању краљу, тако да је, по форми, било речи о дуалистичком парламентарном систему, који подразумева активну улогу круне. Ауторка је у овом поглављу показала у коликој мери је краљ био зависан од завереника и у коликој мери је завереничко питање постављало ограничења стварном парламентаризму. Представљајући суштински инверзију у односу на период Обреновића, када је војска била инструмент владалачког апсолутизма, владавина краља Петра обележена је инструментализацијом краља од стране војних завереничких кругова.

Са формалним затварањем завереничког питања, пензионисањем петорице официра, 1906. није дошло и до одступања војске из политичког живота, већ до њиховог везивања за политичке партије и појединце у њима, а пре свега за радикале. Тада је, поново дакле у вези са политичким позиционирањем завереника, наступио период знатне пасивизације улоге краља, односно наступила је друга фаза у развоју парламентарног института министарске одговорности са преминацијом монистичког па и ултрамонистичког парламентарног обрасца, што се подудара са углавном хомогеним радикалским владама, изузев периода компромисних и неначелних коалиција од јула 1908. јуна 1911. Штавише, поред прегруписавања завереника, управо стабилна доминација радикалске већине, заинтересоване да власт концентрише у влади коју би сервисирала скупштинска већина, утицала је на ову пасивизацију круне. Разуме се да нису изостајали разни владини поступци који су ускраћивали права скупштинској мањини, која се, са своје стране, све више окретала крајњој мери парламентарне борбе – опструкцији – као једином ефикасном средству борбе против владиног игнорисања суштине парламентарног режима. Метода опструкције нарочито је била значајна у домену изгласавања буџета, питања на којем се прелама подршка или неповерење влади. Потпуно игнорисање опозиције претило је извргавањем руглу саме идеје парламентаризма. То се најочљивије видело на питању министарске одговорности пред парламентом, који није имао капацитет да обори министре који су најбеспризорније кршили устав и законе, а са којима се влада солидарисала, као у случају министра Настаса Петровића, оптуженог да је лично наредио ликвидацију вођа антизавереничког покрета у затвору. Поред тога, министри војни у владама после 1906. били су експоненти вануставних кругова, над којима ни влада није имала готово никаквог

утицаја. Оптерећеност политичког живота утицајем вануставних чинилаца коначно ће овима супротставити владајуће радикале, чији је однос према завереницима увек био амбивалентан, свакако не у погледу самог чина преврата 1903. већ његове политичке капитализације од стране завереника. Тада ће почети борба за власт на живот и смрт у којој ће радикали остати без подршке осталих странака. Та борба биће још тежа након тријумфалних балканских ратова из којих је српска војска изашла са знатним капиталом.

Политичко-правна схватања и анализе С. Протића, Љ. Стојановића, Ј. Продановића, браће Маринковић, С. Рибарца, Д. Лапчевића и других страначких првака, које пратимо на страницама књиге, откривају живу полемику око суштине пресног српског парламентаризма, који осцилира између начелности и страначке лојалности, као и између парламентарне демократије и волунтаризма вануставних „неодговорних елемената“. Негативним карактеристикама политичког живота може се довести у питање „не само парламентарност него и сама уставност режима“, закључује О. Поповић-Обрадовић, али неке позитивне тековине раног српског парламентаризма су неупитне: плурализација политичког живота, јачање свести о уставности и законитости, о важности процедуре и форме, врхунске скупштинске дебате, које су осликавале зрелост дела политичке елите. Ипак, „неспособност политичких странака да сагледају границу на којој престаје заштита сопственог партијског интереса а почиње разарање институција“, као и њихова неотпорност према милитаризацији друштва у Србији поставили су снажне баријере парламентаризму.

Заснована на широкој изворној бази (правни документи, изборна статистика, текстови савременика, штампа, архивска грађа), са Стенографским белешкама Скупштине Краљевине Србије као кључним извором, кроз који се преламају сва релевантна друштвена питања, до ове студије ретко коришћеним у српској историографији, књига *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, као веродостојна и упечатљива реконструкција историје парламентаризма реченог раздобља, пружа обиље разлога да буде окарактерисана као догађај, један камен међаш у српској историографији. Осим што је уравнотежила слику о стварном карактеру политичког режима у Србији 1903–1914. године, она је истовремено артикулисала нову оријентацију у разумевању тог режима у националном али, донекле, и у регионалном контексту. На свакој страници ове значајне књиге наилази се на веома густ, али ни у чему и ни најмање хаотичан сплет питања, нових чињеница, пажљивих интерпретација, добро изабраних изворних цитата који сублимирају суштину анализираних појава. Метод који је примењен у истраживању органски је део излагања, које својим садржајем, али и формом открива ауторкину суверену власт над темом, у најбољем смислу тих речи. И према се кроз ову „густу“ књигу тешко пролази, пут је вишеструко олакшан јасноћом израза, логичним распоредом материје, „добро темперованим“ тоновима излагања, који је чине отменом и хармоничном целином стила, информативности и учености, а тиме и ретком појавом у српској историографији.

Срђан МИЛОШЕВИЋ